

הדרכים למניית קמ"ז מזמורי תהלים

יוחנן קאפח*

מבוא

בכמה מדרשים מובאת מסורת בשם רבי יהושע בן לוי (להלן: ריב"ל) המלמדת שישנם קמ"ז מזמורים בלבד בספר תהלים. לדוגמה, מצינו בתלמוד הירושלמי:¹

אמר רבי יהושע בן לוי: אנא מן יומי לא איסתכלית בספרא דאגדתא אלא חד זמן אסתכלית אשכחית כתוב בה מאה ושבעים וחמש פרשיות שכתוב בתורה... כנגד שנותיו של אבינו אברהם; מאה וארבעים ושבעה מזמורות שכתוב בתילים כנגד שנותיו של אבינו יעקב, מלמד שכל הקילוסין שישראל מקלסין להקדוש ב"ה כנגד שנותיו של יעקב שנאמר "ואתה קדוש יושב תהילות ישראל" (תה' כב 4).²

על פי ספר האגדה שהיה לפני ריב"ל, בתורה ישנן קע"ה פרשיות – כנגד שנותיו של אברהם, ובתהלים ישנם קמ"ז מזמורים – כנגד שנותיו של יעקב. ריב"ל אינו מבאר בדבריו אם מסורת זו של קמ"ז מזמורים מוסכמת על הכול או שמא היו כמה מסורות לחלוקת מזמורי התהלים, ואין הוא מוסר אם ישנה רק דרך אחת למניית קמ"ז מזמורים או כמה דרכים.

* דיקן הסטודנטים, מכללת אורות ישראל קמפוס רחובות.

** אבקש להודות לפרופ' יוסף עופר, ראש המחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בר אילן, על עצותיו והכוונתו ולבודקי המאמר על הערותיהם המעשירות.

¹ ירושלמי שבת פרק טז, א. וראה שוח"ט (כב, יט) ושם (קד, ב); מסכת סופרים טז, יא; ילק"ש תהלים (תרפה; תתס"ב). גם בין חכמי ימי הביניים היו שציינו מסורת זו, כגון בעלי התוספות (פסחים קיז, א, ד"ה ה"ג); רבי יעקב בן הרא"ש (בעל הטורים על התורה בר' מז, כח) ורבי יוסף חיון בהקדמת פירושו לתהלים (קאפח, חיון, עמ' 246).

² בקשר שבין שנותיו של יעקב למניין שנותיו של יעקב אבינו נאמרו כמה השערות: יש שכתבו (החיד"א, כסא רחמים, עמ' קעו-קעז): "אפשר לומר דהטעם במ"ש בב"ר פרשה ס"ח (ועוד) דיעקב אע"ה לא שכב בבית לבן עשרים שנה והיה קורא כל ס' תהלים שנאמר ואתה קדוש יושב תהלות ישראל, ישראל סבא ומאחר שהיה קורא כמה שנים תהלים לזה היו מזמורים כנגד שנותיו ע"ה"; וכך כתב גם זילבר, בים דרך, עמ' קצב, הערה ד; יש (איזראעל, ילקוט, עמ' קפז) שהסבירו זאת על פי המובא "במדרש שוח"ט שדהמע"ה התפלל שיעלה אמירת תהלים לפני הקב"ה כאלו עסק בנגעים ואהלות, ענינים חמודים בתורה, וידע שיעקב הוא עמוד התורה, וע"כ רומזים מספר מזמורי תהלים לשנותיו של יעקב, שחשוב הוא לפני הקב"ה כאלו עסק בתורה"; ויש שכתבו (היינדהיים, ספר, עמ' מב) "שירי דוד עשו תיקון לירך יעקב". גם חכמים בני דורנו כתבו כמה השערות: יש שכתב (חפוטה, באר, עמ' קטז) שזה משום ש"שכל שנה משנות חייו בכל המצבים הוא הודה ושיבח לה' בבחינת תהלים"; ויש שכתב (טאוב, סידור, עמ' 228): "מובא בסה"ק מגלה עמוקות שיעקב אע"ה חבר קמ"ז מזמורי תהלים. ודוד השלים לק"ן מזמורים".

בכתבי היד קשה מאוד למצוא נוסח התומך בחלוקת תהלים לקמ"ז מזמורים. במהדורות הדפוסים³ המצויות ובתרגום השבעים⁴ החלוקה היא לק"ן מזמורים, ובכתבי היד המובחרים של המסורה – כתר ארם צובא וכ"י לנינגרד, החלוקה היא לקמ"ט מזמורים.⁵ חלוקה לקמ"ט מזמורים ניתן למצוא גם בכתבי יד עתיקים אחרים ובקטעי גניזה. המסורת התימנית היא היחידה התומכת בחלוקת הספר לקמ"ז מזמורים.⁶

הצעות רבות נכתבו על מנת להסביר את הפער בין מניין המזמורים שנוקט ריב"ל ובין ק"ן המזמורים שלפנינו, וניתן לחלקן לארבע דרכים: היו שנקטו דרך של הצבעה על שלושה מזמורים שבמקורם היו מחוברים למזמור שלפניהם; היו שציינו יותר משלושה מזמורים שבמקורם היו מחוברים למזמור שלפניהם, אלא שכנגדם פיצלו מזמורים אחרים לשניים; יש שטענו שדוד חיבר קמ"ז מזמורים בלבד, והשאר הם מזמורים שנוספו לאחר זמן, ויש שהסבירו בצורה מפולפלת את דברי ריב"ל באופן שלא יסתרו דבריו את מניין המזמורים שלפנינו.

במאמר זה אסקור את כל ההצעות שניתנו בכל אחת מארבע הדרכים הנזכרות ואדון בהן, ולבסוף אציע דרך נוספת ליישב את הסתירה בין מספר המזמורים שלפנינו לזה המובא במדרשים.

א. איחוד מזמורים

כאמור, הדעה הרווחת היא שעל מנת להגיע לקמ"ז מזמורים שהיו לפני ריב"ל יש לזהות שלושה מזמורים שבמקורם היו מחוברים עם המזמורים שקדמו להם.⁷ בדרך כלל נטו בעלי דעה זו לחבר מזמורים שאין להם כותרת⁸ ושעוסקים באותו עניין, כגון: "למה רגשו" (ב); "למה ה' תעמוד" (י); "שפטני אלקים" (מג); "בך ה' חסיתי" (עא); "לא לנו ה'" (קטו); "אהבתי כי ישמע" (קטז) ו"הללו את ה' כל גוים" (קיו); אולם היו גם שחיברו מזמורים בעלי כותרת. כך מצינו עשר אפשרויות שהמשותף לכולן הוא חיבור מזמורים א-ב, אף שאין ידוע מדוע נעשה הדבר או מתי.⁹ נראה שקדמות

³ וראה ברישומי מסורה שציין קצנלנבוגן, רישומים, עמ' נג-נד. אמנם יש שערערו על מספר זה של ק"ן מזמורים שבדפוסים. לדעת גרשון ברין (הספרות, עמ' 358) מספר זה מקורו בחלוקתו של הבישוף לנגטון, שפיצל בטעות את מזמורים ט-י ואת מזמורים מב-מג אך חיבר את שני המזמורים קז (א-לב) ומזמור קז (לג, מג) למזמור אחד. לדעתו, מספר המזמורים קטן מק"ן.

⁴ כך מניין המזמורים בתרגום השבעים, אלא ששם צורפו למזמור אחד מזמורים א-ב, קיד-קטו, וכנגדם חולקו לשניים מזמורים קטז (א-ט; י-ט), קמז (א-יא; יא-כ). ראה אלבאום, ילקוט, עמ' 709-708; אייספלד, מבוא, עמ' 445-446; סרנה, תהלים, טור, 1306; הנ"ל, מבוא, עמ' 9-10; קריג, תהלים, עמ' 42 וקירקפטרין, מבוא, עמ' xvi-xv. מזמור קנ"א המובא בתרגום השבעים אינו נמנה עם המזמורים מאחר שבכותרתו מובא "זהו המזמור כתוב בעצם של דוד והוא מחוץ למנין". לפי השערתו של אשל (מגילות, עמ' 210), מזמור זה נוסף בתרגום השבעים קודם שפוצלו המזמורים מג-מד, שהיו בתחילה מזמור אחד (נראה שיש כאן טעות סופר וצריך להיות מב-מג). במאמר זה, שמטרתו זיהוי קמ"ז מזמורי התהלים, כמובן אין לעסוק במזמורים שאינם בנוסח המסורה.

⁵ בכתבי יד אלו תחילת מזמור קט"ו מובאת באותה שורה מיד עם סיום מזמור קי"ד. בכתבי יד לנינגרד אף מוספרו המזמורים עד מזמור קמ"ט, ובקולופון הסופר נכתב שישנם קמ"ט מזמורים. חשוב לציין כי שלא כדעה הרווחת נוסח הדפוסים שונה מנוסח המסורה. נראה שנוסח המסורה הוא הנוסח שהיה לפני רד"ק וכמו שכתב (תה"ב, א): "והנה בסוף הספר מזמור קמ"א, 'בהיותו במערה תפלה' (לפנינו: מזמור קמב)".

⁶ תיאור מסורת זו ודיון בה ראה להלן, א, סעיף 6. וראה קצנלנבוגן (רישומים, עמ' נג, הערה 189), שציין שבהערות המסורה לתנ"ך כ"י פריס נכתב "מזמורים: קמ"ז, וסימן: שנות יעקב אבינו (בראשית מז, כח)".

⁷ כך כתבו רבים, בהם הרב דוד פרנקל (קרבן העדה, שבת טז, א) "תלת מהם נכללם בתלת אחרים"; הרב שמואל אליעזר איידלס (להלן: מהרש"א 1555-1631, חידושי אגדות, ברכות, י, א, ד"ה פתח); החיד"א (כסא רחמים, טז יא, עמ' קעו): "דכי היכי דאמרו פ"ק דברכות אשרי ולמה רגשו חדא פ' היא, הכי נמי הוה תרי אחריני שתיים שהן ארבע"; והרב אלעזר פלעקלס (שו"ת תשובה מאהבה ח"א קיא).

⁸ יש לציין שאף שמזמורים צ"א וצ"ד נעדרי כותרת, אין לראות בהם מזמורים שהיו מחוברים במקורם למזמור שקדם להם, שהרי במדרש נאמר שי"א המזמורים (צ-ק) אמר משה כנגד השבטים, משמע שכל אחד מהם הוא מזמור בפני עצמו. גם מזמורים צ"ג, צ"ז וצ"ט אינם בהכרח נעדרי כותרת, שמאחר ששלושתם פותחים ב"ה' מלך" נראה שהוא סוג של פתיחה וכותרת (שורקין, תהילות, עמ' 6, 22). וראו קאפח, קמז, עמ' 2, הערה 8.

⁹ מדברי מהרש"א (חידושי אגדות, ברכות ט, ב, ד"ה הני) נראה שקודם שהוסיפו את ברכת המינים (כח, ב) היו מזמורים אלו מזמור אחד, וכך הפסוק "יהיו לרצון אמרי פי" היה בסוף מזמור י"ח. אולם לאחר שתיקנו ברכה זו

חיבורם של מזמורים אלו אינה מוטלת בספק,¹⁰ מאחר שנאמרו בזה דברים מפורשים בכמה מקורות תלמודיים. המקור העיקרי שציינו כולם הוא המובא בגמרא במסכת ברכות (ט, ב):

מכדי, האי יהיו לרצון אמרי פי – משמע לבסוף ומשמע מעיקרא – דבעינא למימר. מאי טעמא תקנוהו רבנן לאחר שמונה עשרה ברכות? לימרו מעיקרא! – אמר רבי יהודה בריה דרבי שמעון בן פזי: הואיל ולא אמרו דוד אלא לאחר שמונה עשרה פרשיות, לפיכך תקינו רבנן לאחר שמונה עשרה ברכות.

הני שמונה עשרה, תשע עשרה הוין! – "אשרי האישי" (מזמור א) ו"למה רגשו גוים" (מזמור ב) חדא פרשה היא. דאמר רבי יהודה בריה דרבי שמעון בן פזי: מאה ושלוש פרשיות אמר דוד, ולא אמר הללויה עד שראה במפלתן של רשעים, שנאמר: "יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם ברכי נפשי את ה' הללויה" (תהלים קד 35).

הני מאה ושלוש, מאה וארבע הוין! אלא שמע מינה: "אשרי האישי" ו"למה רגשו גוים" חדא פרשה היא. דאמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יוחנן: כל פרשה שהיתה חביבה על דוד, פתח בה באשרי וסיים בה באשרי; פתח באשרי – דכתיב, "אשרי האישי", וסיים באשרי – דכתיב "אשרי כל חוסי בו".

מדברי גמרא אלו ניתן ללמוד שלושה דברים חשובים לעניינו: א) מזמורים א-ב נחשבו בתקופת התלמוד מזמור אחד; ב) מזמור שפותח ומסיים באותו מטבע לשון, מלבד היותו חביב על מחברו, ניתן לראות בו מזמור אחד; ג) מזמור ק"ד – "ברכי נפשי את ה' הללויה", הוא מזמור ק"ג בחלוקת המזמורים שעליה העיד ריב"ל.

באופן מפורש יותר מובאים הדברים בתלמוד הירושלמי (ברכות ד, ג; תענית ב, ב):

ולמה שמונה עשרה? רבי יהושע בן לוי אומר: כנגד שמונה עשרה מזמורות שכתוב מראשו של תילים עד "יענך ה' ביום צרה" (כ 2),¹¹ אם יאמר לך תשע עשרה הן, אמור לו "למה רגשו גוים" (ב 2) לית הוא מינון.

ראו צורך לפצל את המזמורים על מנת שפסוק זה יופיע בסוף מזמור י"ט. אבל הרב מנחם מנדל שניאורסון (תהלים, עמ' יט). המכונה הרבי מליובאוויטש, נתן לכך טעם אחר. לדעתו, בימי דוד נחשבו מזמורים אלו מזמור אחד, ובדורות מאוחרים חילקו מזמור זה לשניים בשל תוכנם: מזמור א מתאר את מעלתם של בני ישראל בקיום התורה והמצוות – "אשרי האישי אשר לא הלך בעצת רשעים... כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יגהה יומם ולילה", וכך התקיים בהם "וכל אשר יעשה יצליח", ואילו ברשעים נאמר "לא כן הרשעים כי אם כמוץ אשר תדפנו רוח". מזמור ב' מתאר את שליטת אומות העולם בישראל ואת איומיהם עליהם – "יתיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על ה' ועל משיחו", שעליהם נאמר במזמור "יושב בשמים ישחק". מעתה, כותב הרב שניאורסון, "בימי דוד שהיה מצבם של בני ישראל כדבעי, שקיימו תורה ומצוות ולא הלכו בעצת הרשעים", התקיים בהם גם האמור במזמור ב – "יושב בשמים ישחק וכו'", "אולם בדורות מאוחרים יותר, שלא כל הדור היה בבחינת 'אשרי האישי אשר לא הלך בעצת רשעים'... אזי המשך המזמור 'למה רגשו גוים' שאומות העולם יפחדו מבני יתקיים בתקופה מאוחרת יותר, ונחשב לפרק בפני עצמו – פרק ב". בדרך זו ביאר (שם, עמ' כ, הערה 7) גם את חיבור המזמורים קיד-קטו וקטז-קיו, ע"פ שיטתו של בעל המנחת שי המובאת להלן סעיף א7.

¹⁰ אף שמזמור א הוא חכמתי באופיו ושונה מבחינות רבות ממזמור ב. חכם (דעת מקרא, עמ' י, הערה 17) ציין שבנוסחאות קדומות של ספרים ממקורות חיצוניים מצטטים דברים ממזמור "למה רגשו" (מזמור ב) ואומרים שנאמרו במזמור הראשון שבתהלים. ואף שרד"ק העיר שמזמור "למה רגשו" הוא המזמור השני ושכן מצינו בכל הספרים המדויקים, ואת דברי רבותינו בגמרא בברכות הגדיר כ'מקצת רבותינו'; מכל מקום נראה שלא כתב זאת אלא על מנת ליישב את גרסת הספרים המדויקים, ועוד שאף לדברי הגמרא הנזכרת נראה שכבר בזמנם הופרדו מזמורים אלו.

¹¹ עד מזמור "יענך ה' ביום צרה" ולא עד בכלל, כלומר עד מזמור י"ט.

על פי המובא בירושלמי, לדעת ריב"ל אין למנות את מזמור "למה רגשו גוים" בכלל מניין המזמורים. הבנה אחרת בדברי ריב"ל מצינו בדברי רבי יוסף חיון (פורטוגל, המאה ה-ט"ו. להלן: רי"ח) שבפירושו למזמור א' כתב: "מכאן עד 'למה רגשו גוים' (מזמור ב), הוא הקדמת הספר הזה ואינו מזמור בפני עצמו" (א, א).¹² לדבריו, דווקא את מזמור א' אין למנות בכלל מזמורי התהלים, והמזמור הראשון של הספר הוא מזמור ב' – "למה רגשו גוים".¹³ מכל מקום, גם לפי דבריו שני המזמורים הראשונים של הספר נמנים כמזמור אחד. להלן אסקור את כל עשר האפשרויות שנקטו חיבור שלושה מזמורים, אעמוד על יסודותיהן ואדון בהן במידת הצורך.¹⁴

1. א-ב, ט-י, קיד-קטו

אפשרות זו העלה החיד"א (חומת אנך, עמ' ה) וזה לשונו:¹⁵

כתב הרב מהר"ש עדני ז"ל בס' דברי אמת כ"י: נראה מפ' רש"י ז"ל בריש פ"ב דמגילה דמזמור "על מות לבן" (מזמור ט) ו"למה" (מזמור י) הכל מזמור אחד... גם ראיתי להרב הנז' שכתב ס' קט"ו "לא לנו": רוב ספרי כ"י אין זה תחלת מזמור אלא כלו מזמור אחד עד "אהבתי" (מזמור קטו)... איכו השתא מצינו השני מזמורים דיו"ד וקט"ו, שמחוברים למזמורים שקדמו והו קמ"ז.

אפשרות חיבור מזמורים ט-י ומזמורים קיד-קטו נתמכת בראיות רבות, כפי שיבואר להלן. משלושה מקורות ניתן לראות ראיות לחיבור מזמורים ט-י: מפירוש רש"י שבתלמוד,¹⁶ מדברי התוספות שם ומדברי המדקדק הגדול דונש בן לברט (בגדאד-פאס, 920-990). בגמרא במגילה (יז, ב) מובא הסבר מדוע נקבעה ברכת השנים דווקא כברכה התשיעית שבתפילת העמידה:

ומה ראו לומר ברכת השנים בתשיעית – אמר רבי אלכסנדר: כנגד מפקיעי שערים, דכתיב: "שבר זרוע רשע" (תהלים י 15), ודוד כי אמרה – בתשיעית אמרה.

על דברי הגמרא כתב רש"י (שם, ד"ה בפרשה תשיעית): "ואם תאמר שמינית היא. אשרי ולמה רגשו גוים תרתי פרשתא היא". מדבריו עולה שפסוק "שבור זרוע רשע" הופיע אצלו במזמור ח' ולא במזמור י' כבנוסחנו. אפשרות זו יכולה להתקיים רק אם נניח שבחלוקת מזמורי התהלים שלפניו היו מחוברים המזמורים א-ב, ט-י.¹⁷

¹² פירושו של רי"ח נמצא בשני כ"י: לונדון 229 (שמספרו במכון לצילומי כתבי יד: 5441) ואוקספורד בודלי 327 (שמספרו במכון לצילומי כתב יד: 17246), ומהדורת דפוס אחת (דפוס שאלוניקי רפ"ב – 1522). כל הפירוש העתקתי לקובץ word, ובימים אלו אני שוקד על ההדרתו. לפי שעה ניתן לעיין בהקדמת פירושו ובפירושו לחמישה עשר המזמורים הראשונים. ראה קאפח, חיון.

¹³ לדעת רי"ח זהו הביאור הנכון לדברי ריב"ל במסכת ברכות, וכמו שכתב (א, א): "ולדעת רז"ל (ברכות י, א) מכאן עד סוף 'למה רגשו' הכל מזמור אחד, אמרו (ברכות י, א): 'כל פרשה שהיתה חביבה על דוד פתח בה באשרי וסיים בה באשרי'... כווננו למה שאמרת". חכם (דעת מקרא א, א) הפליג עוד וכתב ששני המזמורים הראשונים – א-ב, הם הקדמה לספר תהלים. בהקדמת פירושו של רי"ח (ההקדמה הרביעית) הוא מציין את מספר המזמורים שיש בכל אחד מחמשת ספרי התהלים. מהמספרים שכתב עולה כי מלבד מזמורים א-ב שבספר ראשון שני המזמורים הנוספים שיש לצרף הם מספר חמישי. אף אחת מהשיטות הנמנות להלן אינה תואמת את דבריו.

¹⁴ סדר ההצעות ממין בסדר א-ב.

¹⁵ יש להוסיף ששני המזמורים – ב, י – פותחים ב"למה".

¹⁶ קאהן (אברהם יגל, עמ' קז) דייק גם מדברי רש"י בפירושו לתהלים, שכתב (מב, ג): "ונאמר כאן 'מה תשתוחחי' ג' פעמים (מב, ו, יב; מג, ה) כנגד שלש מלכיות העתידות לבטל עבודת המקדש".

¹⁷ וכך כתב גם הרב יהושע בועז (ספרד 1472-1553, מסורת הש"ס, שם) שלפי גירסה זו ברש"י "צריך לומר דס"ל 'אשרי' ו'למה רגשו' חדא היא, ו'למנצה על מות' ו'למה" גם כן חדא". אמנם רבי ידידיה שלמה רפאל מנורצי (איטליה 1560-1616), בעל מנחת שי, כתב שמצא נוסחה ישנה ברש"י שכתוב בה "וא"ת עשירית היא",

מדברי רש"י אלו משמע שעל פי חלוקת המזמורים שהייתה לפני בעלי השמועה בגמרא מזמורים א-ב נפרדים, ומזמורים ט-י מחוברים. מכאן ניתן להסיק שהמזמורים בתהלים פוצלו לא בפעם אחת אלא בשלבים: תחילה פוצל המזמור הראשון לשניים, ולאחר מכן פוצל מזמור "למנצח על מות" למזמורים ט-י.

גם מדברי בעלי התוספות (שם) נראה שלדעתם מזמור י' היה במקורו מחובר עם מזמור ט', והקשו על מה שכתב רש"י – "אשרי ולמה רגשו תרתי פרשתא היא", שהוא סותר את הנאמר עליהם בגמרא – "חדא פרשה היא" (ברכות ט, ע"ב). ועל כן כתבו שצ"ל ש"למנצח על מות" (ט) ו"למה ה' תעמד ברחוק" (י) תרתי נינהו. משמע מדבריהם, שבנוסח שהיה לפנייהם מזמורים אלו הופיעו כמזמור אחד.

הראיה השלישית היא מדבריו של דונש בן לברט שהובאה בתשובותיו¹⁸ על מנחם בן סרוק. שם טוען דונש כי פירוש הפסוק "למנצח על-מות לבן" (תהלים ט 1) הוא: למנצח על מות אדם ושמו "לִבְנִן". לחיזוק טענתו כותב דונש, כי המזמור עוסק ברשע זה שהיה מתאמץ להרוג נפשות, וכמו שנאמר בהמשך: "גערת גוים אבדת רשע" (ט 6), ועוד נאמר עליו כי הוא "ישב במארב חצרים במסתרים יהרג נקי" (י 8). הפסוק האחרון שמביא דונש אינו מופיע במזמור ט' אלא רק במזמור י', אך אין זה מונע מדונש להביאו כחלק ממזמור ט', ומכאן שבנוסחו של דונש היו מזמורים אלו מזמור אחד.

גם לאפשרות חיבורם הקדום של מזמורים קיד-קטו ישנן ראיות רבות מלבד נוסחאות של כתבי יד עתיקים המאששים זאת.¹⁹ למזמור קט"ו אין כותרת פתיחה, ורס"ג בתרגומו ראה במזמורים קיד-קטו מזמור אחד, כשתרגם בתחילת מזמור קטו: "כך ה' לא לנו תעשה".²⁰ משמע שראה במזמור זה המשך של המזמור הקודם.

גם מדברי רמב"ם (הלכות חנוכה ג, יב-יג) ניתן ללמוד שכך היה לפניו, כשכתב:

מנהג קריאת ההלל בימי חכמים הראשונים כך היה, אחר שמברך הגדול שמקרא את ההלל מתחיל ואומר הללויה וכל העם עונין הללויה... וכן כשהקורא מגיע לראש כל מזמור ומזמור הן חוזרין ואומרין מה שאמר, כיצד כשהוא אומר "בצאת ישראל ממצרים" (קיד) כל העם חוזרין ואומרין "בצאת ישראל ממצרים", והקורא אומר "בית יעקב מעם לועז" וכל העם עונין "הללויה", עד שיאמר "אהבתי כי ישמע ה' את קולי תחנוני" (קטז) וכל העם חוזרין ואומרין "אהבתי כי ישמע ה' וכו'", וכן כשיאמר הקורא "הללו את ה' כל גוים" (קיז) כל העם חוזרין ואומרין "הללו את ה' כל גוים".

וכתב בגמרא זו ישרה בעיניו "אע"פ שאין גרסת הספרים מודים לה". גם מהרש"א (חידושי אגדות, שם, ד"ה כי אמרה) כתב להגיה את פירוש רש"י כך: "וא"ת בעשירית היא. אשרי ולמה רגשו חדא פרשתא". אך נראה שהגרסה שלפנינו מתוקנת, שכפירוש רש"י נקט גם הטור (או"ח סי' קיז), שכתב: "תשיעית ברכת השנים. ומה ראו לאומרה בתשיעית? אמר רבי אלכסנדר כנגד מפקיעי שערים, דכתיב שבור זרוע רשע, ודוד אמרו בתשיעית, דאשרי האיש ולמה רגשו שתי (!) פרשיות הן". משהוצרך לחלק מזמורים א-ב משמע שפסוק זה הופיע לפניו במזמור ח'. גם בתוספות (שם ד"ה ודוד) ובריטב"א (שם) מובאים דברי רש"י כמו שהם לפנינו.

¹⁸ דונש הלוי בן לברט, ספר תשובות, תשובה 12.

¹⁹ בכתר ארם צובא, כתב יד לנינגרד, כ"י ואטיקן אורבנטי 2, כ"י לנינגרד ובתרגום היווני מופיעים מזמורים אלו כמזמור אחד. גם רד"ק והרב שלמה ידידיה מנורצי (מנחת שי) ציינו שיש ספרים שבהם מזמור קט"ו אינו תחילת מזמור. גם ייבין (החלוקה, עמ' 88) ציין בטבלה שלו כי בכתבי יד הכתר, לנינגרד, קמברייג-תימן, לנינגרד+ וברשימה שלו מהגניזה קיד-קטו מחוברים. עומר דור ("מספר המזמורים בספר תהלים" – מתוך מאמר ששלח אלי בדוא"ל) משער שהמזמורים פוצלו לשניים בעקבות פיצול קריאתם בליל הסדר. מזמור קי"ד נקרא לפני הסעודה ומזמור קט"ו נקרא אחרי הסעודה. וייתכן שהפיצול נעשה במכוון על מנת להדגיש שהלכה כבית הלל (שקוראים גם את מזמור קי"ד קודם הסעודה) ולא כבית שמאי (הסוברים שקוראים רק את מזמור קי"ג קודם הסעודה) בטעם הפיצול ראה ר"י אברבנאל, זבח פסח, מהד' א"י העשיל, למברג 1872, עמ' כט, ב.

²⁰ במקור הערבי כתב רס"ג: "כד", אך יא רב לא לנה תפעל".

רמב"ם מנה את המזמורים קיג-קיד ואת קטז-קיז כראשי פרקים והשמיט את מזמור קט"ו (לא לנו ה' לא לנו) ואת מזמור קי"ח ("הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו"). השמטת מזמור קט"ו בוודאי מלמדת שבנוסח שהיה לפניו לא היה מזמור זה ראש פרק אלא המשכו של מזמור קיד, אך האם נכון הדבר גם למזמור קי"ח?

רבים דקדקו בדברי רמב"ם אלו והגיעו למסקנות שונות.²¹ הרב יוסף קאפח²² כתב שרמב"ם קיצר בדבריו ולא דקדק למנות עד האחרון שבהם, משום שביקש רק להביא דוגמה לראשי פרקים ולאופן חזרת הציבור בהם. לדעתו, גם לפי הרמב"ם מזמור קי"ח הוא ראש פרק שצריך הציבור לחזור בו אחר הש"צ.²³

לעומתו הרב עובדיה יוסף והרב מאיר מאזוז²⁴ כתבו שרמב"ם השמיט מזמור קי"ח משום שאינו ראש פרק אלא מחובר עם מזמור קי"ז הקודם לו. חיזוק לדברים הביא הרב מאזוז מדברי התוספות בפסחים (ק"ז, א ד"ה ה"ג) שכתבו "דלא יתכן שיהיה המזמור שני פסוקים".

אולם נראה שאין כל אפשרות לומר כן, ורבים המקורות הסותרים זאת מלבד מה שהקשה מהרש"א (שם, ד"ה ה"ג) על התוספות: "ובספר תהלים שלפנינו יש מזמור שאין בו רק שני פסוקים". בגמרא בסוכה (לח, ב) נאמר במפורש שפסוק ראשון של מזמור זה הוא תחילת פרק: "הוא אומר 'הודו לה' (קיח 1) והן אומרים 'הודו לה' – מכאן שמצוה לענות ראשי פרקים". גם רש"י בפירושו לדברי המשנה (שם לז, ב, ד"ה תחלה וסוף) כתב במפורש שמזמור קי"ח עומד בפני עצמו: "הודו שבתחלת הפרק והודו שבסוף הפרק – בסוף ההלל. מן הודו עד סוף ההלל, חזא פרשתא²⁵ במנין פרשיות של ספר תהלים".

גם מדברי המאירי (סוכה לז, ב) משמע כן, כשכתב על דברי המשנה (שם) "והיכן היו מנענעין? בהודו לה' תחילה וסוף":

ויש מפרשים²⁶ תחלה וסוף על פסוק אחד, ותחלה ב"הודו לה' כי טוב" וסופו ב"כי לעולם חסדו" ... ואין דבריהם כלום, שלא נאמר תחלה וסוף אלא על ששניהם במזמור אחד והראשון תחלת המזמור והאחרון הוא סוף המזמור.

²¹ ראה מה שהקשה ותירץ בזה רבי אברהם די בוטון (לחם משנה שם, יב). ורבי אברהם אביש (עמק המלך שם) ביקש מתוך כך להגיה את דברי הרמב"ם וכמו שכתב: "לא ידעתי מפני מה דילג רבינו 'לא לנו' שהוא ג"כ ראש הפרק וצריך ג"כ לענות 'לא לנו' ואולי חסרון דפוס הוא". על דבריו הגיב הרב קאפח (משנה תורה, הל' חנוכה ג, יג סי' ל) וכתב: "ואנו לא לנו לא לנו להגיה בדברי רבנו בשום מקום". וראה יישוב נוסף בדברי הרב שלמה חלעלמא (מרכבת המשנה, שם, עמ' שנח).

²² הרב יוסף קאפח בפירושו על רמב"ם (שם). במקום אחר (הלכות חמץ ומצה ח, ה, סי' יג) כתב שיתכן שהשאלה אם מזמור קט"ו הוא המשכו של מזמור קי"ד או מזמור בפני עצמו נתונה במחלוקת בית שמאי ובית הלל הנזכרת במסכת פסחים (קטז, ב): "עד היכן הוא אומר? בית שמאי אומרים: עד אם הבנים שמחה. ובית הלל אומרים: עד חלמיש למעיני מים". בית שמאי ובית הלל נחלקו עד היכן יש לקרוא בהלל שקודם הסעודה ("מגיד"), לבית שמאי יש לקרוא את מזמור קי"ג בלבד, ולבית הלל יש לקרוא גם את מזמור קי"ד. לדעתו, בית שמאי סוברים שמזמור קיד-קטו חד הם, ואילו בית הלל סוברים שכל אחד מהם הוא מזמור בפני עצמו. אמנם להלכה אנו נוקטים כבית הלל, אולם במסורת אנו סוברים כבית שמאי ששני המזמורים אחד הם. שורקין (תהילות, עמ' 7) העיר שלכאורה דבריו הם תרתי דסתרי. אך לי נראה שאינם סותרים, שמצינו כבר כגון זה שבהלכה אנו נוקטים כדעת התלמוד אף שלפעמים המסורה שלנו שונה ממסירתם (ראה תוספות, שבת נה, ב, ד"ה "מעבירים"; ושם ברבי עקיבא איגר בגליון הש"ס).

²³ וכך הוא מנהג תימן בכל מקום לחזור גם על ראש פרק קי"ח. לעומתו כתב הרב פנחס קרה, הקדמה, עמ' ד, "דאין לומר דתנא ושייר, דמאי שייר דהאי שייר". ומכל מקום סיים לחזק מסורת תימן: "אך קבלת קדמונינו תכריע לדחות דיוקים".

²⁴ יוסף, מאור ישראל, פסחים קיז, ע"א, ד"ה תוס'; מאזוז, הערות, עמ' תתקעז-תתקעה; הנ"ל, קמז, עמ' שיא-שיג.

²⁵ ואין לחלק בין "פרשתא" ובין "מזמור", משום שבתהלים פרשתא היא מזמור, וכן משמע מלשון הגמרא בברכות (ט, ב): "אשרי האיש ולמה רגשו גוים חזא פרשתא היא".

²⁶ הובאו דבריהם גם בדברי התוספות, שם, ד"ה בהודו.

ניתן להביא ראיה לכך גם מדברי הגמרא בברכות (ט, ב), שבה נאמר שאחד המאפיינים של פרשה הוא שהיא פותחת ומסיימת באותה מילה או באותו ביטוי, ואם כן ודאי שיש לראות במזמור קי"ח מזמור שלם, מאחר שהוא פותח ומסיים באותו פסוק שלם: "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו". גם במסכת סופרים (כ, ט) מובא בעליל שבהלל ישנם חמישה מזמורים, ומזמור קי"ח הוא ראש פרק:

וגמירין את ההלל כל שמונת ימי חנוכה. בשלשה פרקים הראשונים – אין משיבין ואין צריך לומר לשאול; בשנים האחרונים – שואלין מפני היראה, מפני השלום ומפני הכבוד. ואילו הן שלשה ראשונים: "הללו עבדי ה'" (קיג), "בצאת ישראל" (קיד), "אהבתי" (קטז). שנים האחרונים: "הללו את ה'" (קיז), "הודו לה" (קיח).²⁷

הרי מבואר שמזמור קי"ח הוא ראש פרק, ומזמור קט"ו הוא המשכו של מזמור קי"ד. גם לדעת הרב שלמה חלעלמא (מרכבת המשנה, הל' חנוכה ג, יג, עמ' שנח) מזמור קי"ח הוא מזמור בפני עצמו והביא לכך ראיה נוספת מדברי רמב"ם בהלכות סוכה ולולב (ז, י):

כיצד? מוליך ומנענע ראש הלולב שלשה פעמים ומביא ומנענע ראש הלולב שלשה פעמים וכן בעליה וירידה. והיכן מוליך ומביא? בשעת קריאת ההלל ב"הודו לה' כי טוב" תחלה וסוף ו"באנא ה' הושיעה נא".

הרי מבואר שלדעת הרמב"ם מזמור קי"ח פותח ומסיים בפסוק "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו", כך שהוא מזמור בפני עצמו ואין לצרף אליו את מזמור קי"ז.

2. א-ב, ט-י, קטז-קיז

למזמור קי"ז בתהלים כפי שהוא לפנינו שני פסוקים בלבד. נתון זה מעלה את האפשרות בדבר חיבורו הקדום למזמור שלפניו.²⁸ הראשון שהעלה אפשרות זו היה רבי ידידיה שלמה רפאל מנורצי (מנחת שי, עמ' שלא), שכתב שמזמור קי"ז אינו מזמור עצמאי אלא מחובר עם מזמור קט"ז הקודם לו, והוסיף שמצא כך בספר קדמון.²⁹ אחריו העיר כן יצחק סובלאסקי,³⁰ שעל מנת להגיע לקמ"ז מזמורים יש לחבר את המזמורים: א-ב על פי המובא בברכות ט ע"ב; ט-י על פי המובא במגילה יז ע"ב; קטז-קיז על פי דברי התוספות בפסחים, הנזכר לעיל, "דלא יתכן שיהיה המזמור שני פסוקים". וכך כתב גם סגל.³¹

²⁷ כך היא הגרסה במחזור ויטרי (תקכו, כ), אור זרוע (הל' קריאת שמע מג), שבולי הלקט (סדר פסח סימן ריח) והארחות חיים מלוניל (סדר תפלות פסח ס"ו, עמ' קעא). גם במדרש הלל (אוצר המדרשים, עמ' 127) משמע שיש חמישה מזמורים בהלל: "התורה חמשה חומשים, והספר הזה (תהלים) חמשה חומשים וההלל חמשה חומשים". גם י"מ שורקין (לעיל תהילות, עמ' 16) דייק שמסכת סופרים משמע שמזמור קי"ז הוא מזמור בפני עצמו, והעיר שהגר"א הגיה שם אך תיקונו מנוגד לגרסת הספרים הישנים ולספרים הנ"ל.

²⁸ או למזמור שאחריו. ראה להלן סעיף א7.

²⁹ וכך בכ"י פארמה מס' 2808. כנגד זה ניתן להציג את הנוסח הסורי-מזרחי של כותרת מזמור תהלים קט"ז (קט"ו בנוסח הסורי), ובו מובא: "לתרין מזמורא מפלג יוניא. לרחמת דנשמע מריא קדמיא מן פרצופ עמא דבבבל. ואחרנא דרשה הימנת ומללת מן פרצופ חזקיא כד כלה מזמורא על חזקיא לחם ואף בעבריא חד הו" (בלומנדל, הכותרות, עמ' 28). תרגום: "לשני מזמורים מחלק (התרגום) היווני. ל'אהבתי כי ישמע ה'" (המזמור) הראשון: לפני (=על ידי) העם אשר בבבל. והאחר פותח 'האמנתי כי אדבר' לפני חזקיה (=על ידי חזקיה בעצמו). כל המזמור על חזקיה (נאמר?), ואף בין היהודים אחד הוא". לעדות נוסח זה, מזמור קט"ז אחד הוא במסורת היהודית.

³⁰ סובלאסקי, כנסת הגדולה, עמ' 90, הערה **).

³¹ סגל, מבוא, עמ' 525, הערה 3.

3. א-ב, ט-י, קלד-קלה

על דברי מסכת סופרים (טז, יא) "מאה ארבעים ושבעה מזמורים שכתוב ספר תהלים – כנגד שנותיו של יעקב אבינו" העיר הגרי"ב:³²

אשרי האיש ולמה רגשו חזא דאיתא בברכות (ט, ב), ולמנצח על מות לבן ולמה ה' ג"כ חזא כדס"ד דתוס' דמגילה (יז, ב), ומזמור קלד קלה ג"כ כחזא יחשב כדמשמע ובתוס' פסחים קיז, א.

דבריו על חיבור מזמורים קלד-קלה נסמכים על המובא בגמרא בפסחים (שם): "אמר רב חנין בר רבא: הכל מודים... ו'שעומדים בבית ה' – 'הללויה' דבתריה ריש פירקא". על כך העירו בתוספות (שם) שכוונתו לפסוק "שעומדים בבית ה' בחצרות אלוהינו" (קלה 2) ולא לפסוק "העומדים בבית ה' בלילות" (קלד 1), ולפיכך חייבים לומר ששני פסוקים אלו (קלה 1-2) אינם מזמור שלם, "דלא יתכן שיהיה המזמור שני פסוקים", אלא הם המשך של המזמור הקודם – מזמור קל"ד. אלא שהרב מאיר מאזוז (הערות, עמ' תתקעד) הקשה על כל דברי הגרי"ב:

חזא דהתוספות במגילה מסקי דתרתני נינהו, וגם לפירש"י שם נראה דס"ל דלמנצח ולמה ה' חזא נינהו מ"מ כתב דאשרי ולמה רגשו תרתי פרשתא נינהו, ואי אפשר לתפוס את החבל בשני ראשים, וזה מוכרח דאל"כ היכי קאמר הש"ס התם ודוד כי אמרה בתשיעית אמרה. ע"ש. ועוד דבברכות התם איתא ק"ג פרשיות אמר דוד ולא אמר הללויה עד שראה במפלתן של רשעים שנאמר יתמו חטאים וגו', ופריך הני ק"ג ק"ד הויין, ומשני אשרי ולמה רגשו חזא פרשה היא. ואם איתא לדברי הגרי"ב ק"ב הויין.

גם מה שכתב דמזמור קל"ד קל"ה כחזא חשיבי והביא ראיה מהתוספות פסחים (קיז, א), הרואה יראה שלא כתבו כן התוספות אלא דמזמור קל"ה מתחיל הללויה כי טוב ה' (לפנינו בתהלים קלה ג) ושני הפסוקים שלפניו שייכים למזמור קל"ד. כיעו"ש. וא"כ עדיין החלוקה קל"ד קל"ה נשארת ולא הועלנו כלום.

הרב מאזוז מקשה שלוש קושיות על הגרי"ב, שהסיק מתוך דברי רש"י שמזמורים ט-י נחשבים (מזמור אחד: א) אמנם כך מובא ברש"י, אולם בתוספת שם חלקו עליו וכתבו שמזמורים אלו חשובים כשניים; ב) גם לרש"י, שמזמורים ט-י נחשבים מזמור אחד, הרי מזמורים א-ב אינם מחוברים,³³ ואם כן אי אפשר מצד אחד להסתמך על רש"י שמזמורים ט-י נחשבים מזמור אחד ומצד אחר לחלוק על קביעתו שמזמורים א-ב נחשבים שני מזמורים; ג) לגרי"ב, הסובר שכל אחד משני זוגות המזמורים – א-ב, ט-י נחשב מזמור אחד, נמצא מזמור "ברכי נפשי" (מזמור ק"ד) – מזמור ק"ב, ואילו בגמרא משמע שהוא מזמור ק"ג.

גם על מה שחיבר הגרי"ב את מזמורים קלד-קלה הקשה הרב מאזוז, שאמנם בתוספות כתבו לחבר את שני הפסוקים הראשונים של מזמור קל"ה למזמור קל"ד, אולם לא כתבו לחבר אליו גם את שאר פסוקי המזמור. על פי דברי התוספות, מזמור קל"ד מסתיים בפסוק ב' של מזמור קל"ה, ומזמור קל"ה מתחיל בפסוק ג' עד סוף אותו מזמור. נמצא שאף לדברי התוספות נחשב מזמור קלה מזמור בפני עצמו אף שהוא מתקצר בשני פסוקים.

4 א-ב, לב-לג-לד

את אפשרות חיבור שלושת המזמורים לב-לד למזמור אחד כתב הרב דוד פרנקל בפירושו לתלמוד הירושלמי.³⁴ לדבריו, ריב"ל הסובר שישנם קמ"ז מזמורים בתהלים הולך בשיטתו של רבי יוחנן,

³² רבי יהודה בכרך, הגהות הגרי"ב, מסכת סופרים, שם, ס' ט. החרה אחריו גם קורמן, מבוא, עמ' 24.

³³ הדבר אינו מוכרח, וכמו שכתבתי לעיל (סעיף 1א) בדברי רש"י.

³⁴ שירי העדה, חידושים על הירושלמי שבת טז, א. וכך הובא בשמו ב"מקרא סופרים" על מסכת סופרים (שם) ואצל שמואל נטע וסרשטיין, "ביאורי סופרים" על מסכת סופרים (שם), ירושלים תשס"א.

שכל פרשה שהייתה חביבה על דוד פתח בה באשרי וסיים בה באשרי (ברכות ט ע"ב). ומאחר שלא מצינו עוד מזמורים הפותחים ומסיימים ב"אשרי", יש לומר שהכוונה למזמורים לב-לד: מזמור ל"ב פותח בפסוק "לדוד משכיל אשרי נשוי פשע" (לב 2); ובמזמור ל"ד נאמר "טעמו וראו כי טוב ה' אשרי הגבר יחסה בו" (לד 9). "ואע"ג שהוא באמצע המזמור, י"ל כיון שהמזמור מסיים 'ולא יאשמו כל החוסים בו' (לד 23) הו"ל כאילו סיים ב'יחסה בו' (לד 9)".

אלא שמלבד מה שהדברים נראים מעט מאולצים, קשה לראות במזמור ל"ד המשך של מזמור ל"ג. למזמור ל"ד כותרת מובהקת – "לדוד בשנתו את טענו לפני אבימלך" – כותרת שמלמדת על פתיחת נושא חדש שאינו קשור למזמור שקדם לו, והוא אף בעל מבנה עצמאי וברור של אקרוסטיכון א-ב. גם את שאלתו בדבר הסבר דברי רבי יוחנן – "כל פרשה שהיתה חביבה על דוד פתח בה באשרי וסיים בה באשרי", ניתן ליישב כדברי התוספות והרשב"א.³⁵

5 א-ב, מב-מג, קיז-קיח

אפשרות חיבור המזמורים א-ב, מב-מג, קיז-קיח, נזכרה אצל הרב יונה מרצבך (עלה יונה, עמ' קל), הרב וולף היינדהיים (מגין, עמ' תצז-תצט. להלן: ר"ו"ה) והרב י"מ שורקין,³⁶ אף שלא כולם הסכימו עמה.

רמזים לאפשרות חיבורם הקדום של מזמורים מב-מג ניתן למצוא בכמה מקורות. מזמור מ"ג נעדר כותרת, וחיבורו למזמור מ"ב ניכר לעין אפילו בקריאה שטחית של המזמורים. ביטויים רבים חוזרים שם באופנים שונים. לדוגמה: "ישועות פניו" (מב 6) \ "ישועות פני נאלהי" (מב 12; מג 5); "לְאֵל סְלִעֵי" (מב 10) \ "אֱלֹהֵי מְעוֹזַי" (מג 2); "לְמָה שָׁכַחְתָּנִי" (מב 10) \ "לְמָה זָנַחְתָּנִי" (מג 2); "לְמָה קָדַר אֶלֶף בְּלֶחֶץ אוֹיֵב" (מב 10) \ "לְמָה קָדַר אֶתְהַלֵּךְ בְּלֶחֶץ אוֹיֵב" (מג, 2); "מָה תִּשְׁתַּחֲוֶי נַפְשִׁי וְתִהְיֶי עָלַי הוֹחֲלִי לְאֵלִים כִּי עוֹד אוֹדְנֹו" (מב 6-7) \ "מָה תִּשְׁתַּחֲוֶי נַפְשִׁי וְמָה תִּהְיֶי עָלַי הוֹחֲלִי לְאֵלִים כִּי עוֹד אוֹדְנֹו" (מב 12; מג 5).

בספר תהלים מצאנו לא מעט פעמים שפסוק אחד חוזר פעמיים באותו מזמור, לעתים בגיוון קל, ויש בכך אמת-מידה ספרותית לקביעת אחדות המזמור. לדוגמה: "ה' אֶדְגִּינוּ מָה אֲדִיר שְׁמֶךָ בְּכָל הָאָרֶץ" (ח, 2; 10); "שָׂאוּ שְׁעָרֵי רְאשֵׁיכֶם וּ שְׂאוּ פִתְחֵי עוֹלָם וַיָּבֹאוּ מְלֶכֶת הַכְּבוֹד" (כד, 7; 9); "ה' צָבָאוֹת עֲמָנוּ מִשָּׁבַב לָנוּ אֱלֹהֵי יַעֲקֹב סֵלָה" (מו, 8; 12); "אֲדָם בֵּיקָר – יְבִין נְמִשָּׁל פְּבַהֲמוֹת נְדָמו" (מט, 13; 21).

גם מוטיב העלייה לרגל מופיע בשני המזמורים: "בְּקוֹל רִנָּה וְתוֹדָה הֶמּוֹן חוֹגֵג" (מב 5) \ "וְאָבֹאֶה אֶל מִזְבַּח אֱלֹהִים אֶל אֵל שְׁמַחַת גִּילִי וְאוֹדֶךָ בְּכִנּוֹר" (מג 4). ואותה בקשה-תקווה חוזרת בשני המזמורים: "צִמְאָה נַפְשִׁי... מְתִי אָבֹא וְאֶרְאֶה פְּנֵי אֱלֹהִים" (מב 3) \ "וְאָבֹאֶה אֶל מִזְבַּח אֱלֹהִים" (מג 4).

רבנו מנחם המאירי, בהקדמתו לפירוש מזמור מ"ג, עמד על הקשר שבין מזמורים מב-מג, וכתב: "והוא מזמור קטן נמשך לזה, כאלו הוא דבר אחד". אמנם אף שאין בדבריו עדות על מסורת קדומה המאחדת את המזמורים למזמור אחד, אך ודאי שיש בכך גילוי לקשר הדוק בין המזמורים.³⁷

³⁵ התוספות (ברכות ט, ב, ד"ה כל פרשה) כבר שאלו שאלה זו ותירצו: "וי"ל דלאו דוקא פתח באשרי וסיים באשרי. אלא חתימה מעין פתיחה, כמו 'תהלה' (מזמור קמה) שפתח בתהלה וסיים 'בתהלה תהלת ה' ידבר פי', וכן הרבה פרשיות שמתחילות ב'הללויה' ומסיימות ב'הללויה' (מזמורים קיג, קלה, קמו-קנ). והרשב"א (שם, ד"ה פתח באשרי) הוסיף על דבריהם גם את מזמור ח', הפותח ומסיים בפסוק "ה' אדונינו מה אדיר שמך בכל הארץ". וכ"כ גם הרב ידידיה שלמה מנורצי בחיבורו מנחת שי, בהקדמתו לתהלים. על רשימה זו ניתן להוסיף גם את המזמורים "הודו לה" כי טוב כי לעולם חסדו" (מזמורים קי"ח, קל"ו) ו"ברכי נפשי את ה'" (מזמורים ק"ג, ק"ד).

³⁶ שורקין, תהילות, עמ' 14 ואילך. אלא שלדעתו ישנם עוד זוג מזמורים מחובר ומזמור אחר שיש לחלק לשניים. ראו להלן סעיף 2. גם לדעת בריגס (תהלים, עמ' xliv) מזמורים: ט-י, מב- מג היו במקורם מזמור אחד.

³⁷ גם רי"ח בפירושו למזמור זה נראה שראה במזמורים אלו חטיבה אחת וכתב להסביר מדוע נאמר פסוק "מה תשתוהי" (מג, ה) שלוש פעמים במזמור, אף שבמזמור זה מופיע הביטוי רק פעם אחת. ברור הוא שכונתו של רי"ח היא גם לפעמיים שנזכר הפסוק במזמור הקודם. אמנם אין רי"ח מבקש לטעון שהמזמור אחד. בתחילת פירושו למזמור מ"ג כתב רי"ח: "גם זה המזמור מענין המזמור הקודם", הרי שהבדיל מזמור זה לעצמו.

גם חכם (תהלים) בפירושו ראה במזמורים אלו מזמור אחד³⁸ והוסיף כי ניתן לראות רצף של אלף- בית בשני המזמורים יחדיו: א-כ במזמור ט', ואותיות ל-ת במזמור י'³⁹ מלבד ביטויים החוזרים בין שני המזמורים, כגון: ענוים (כתיב: עניים), עניים (כתיב: ענוים), והבקשה בשני המזמורים שיישפטו הרשעים ולא יוסיף עוד "אנוש" לחטוא. גם בתרגום השבעים מובאים מזמורים אלו ברצף כמזמור אחד.

מקור לצירוף מזמורים קיז-קיה ראו בעלי דעה זו בדברי התוספות במסכת פסחים הנזכרים לעיל, שכתבו שלא ייתכן שיהיה מזמור של שני פסוקים בלבד. על פי דבריהם, הציעו לראות במזמור קי"ז את תחילת מזמור קי"ח שאחריו. אולם כפי שנתבאר לעיל (סעיף א1) אין שום אפשרות לחבר את מזמור קי"ח למזמור אחר, ואף דברי התוספות עצמם קשים להבנה.

גם חכם (תהלים, דעת מקרא, עמ' שס"ג), שבפירושו חיבר בין פרק קי"ז לפרק קי"ח, בסיכומו למזמור קי"ז כתב לדחות את אפשרות של חיבור פרקים קיז-קיה בטענה שמזמור זה בן שני פסוקים, שהרי ישנם מזמורים של שלשה פסוקים (קלא, קלג, קלד).⁴⁰ גם הרב מאיר מאזוז כתב בתחילה לחבר מזמורים אלו, אך לאחר מכן חזר בו,⁴¹ משום שבדרך זו מזמור "ברכי נפשי" היה צריך להיות מזמור ק"ב ולא ק"ג כמובא בגמרא בברכות (הנזכרת לעיל).⁴²

6 א-ב, ע-עא, קיד-קטו

המסורת השלמה והעתיקה ביותר שנשתמרה עד ימינו והמונה קמ"ז מזמורים בספר תהלים היא המסורת התימנית.⁴³ על פי החלוקה המובאת שם נמנו כל אחד מזוגות המזמורים א-ב; ע-עא; קיד-קטו כמזמור אחד.

אפשרות חיבור מזמורים קיד-קטו נזכרה כבר לעיל (סעיף א1), ועל הזיקה שבין מזמור ע' למזמור ע"א העירו כבר רד"ק והמאירי, שציינו שלמזמור ע"א אין כותרת "למנצח" או "מזמור" וכד',⁴⁴ משום שהוא נאמר תיכף למזמור שלפניו וסמוך לו. ואף שאין בכך ראייה חותכת לאחדותם הקדומה של זוג מזמורים זה, שכן ייתכן שמזמורים אלו נאמרים תמיד ברצף ללא שהיו מעולם מזמור אחד כדרך מזמורי ההלל (קיג-קיה) שנאמרים יחד אף שאין הם מזמור אחד, הרי כבר מעיון ראשוני במזמורים ניתן לראות כי תחילתו של מזמור ע' זהה לסיומו של מזמור ע"א: "יְבֹשׁוּ וַיִּחַפְּרוּ מִבְּקָשִׁי נַפְשִׁי יִסְגוּ אַחֲרָי וַיִּפְּלְמוּ חַפְצֵי רַעְתִּי" (ע 3) \ "כִּי בִשׁוּ כִּי חָפְרוּ מִבְּקָשִׁי רַעְתִּי" (עא 24), ומכאן לסיום מעין פתיחה, שהגמרא בברכות הנ"ל ראתה בו מאפיין של מזמור שלם.

³⁸ לדבריו גם מנהג הספרדים (והתימנים) לקרוא יחד בחג הסוכות מעיד על אחדותם. על דרך זו יש להוסיף שמנהג התימנים לומר בשלושת הרגלים לאחר מזמור של חג את המזמורים "אשרי האיש" (א), "למה רגשו" (ב) ומזמור "הללויה הללו אל בקדשו" (קנ) עצם אמירת מזמורים א-ב ו-קנ מעיד על איחודם הקדום, ועל כן נהגו לומר את המזמור הראשון (א-ב) ואת המזמור האחרון (קנ) של ספר תהלים.

³⁹ אף שרצף האותיות אינו שלם, במזמור ט' חסרה האות ד', ובמזמור י' חסרים האותיות: נ-ק, כבר מצינו כיצא בזה במזמור ל"ז מלבד דברי המדרש (שה"ש רבה א, ז) שהפייטן לא תמיד מקפיד לסיים את סדר האלף-בית, וכלשון המדרש: "הדין פייטנא כד עביד אלפא ביתא זמנין מחסל לה זמנין דלית מיחסל לה". וראה בסיכומו של חכם למזמורים ט' (עמ' מ-מא), י' (עמ' מח).

⁴⁰ אמנם אפשר לטעון שאין ראיתו מוחלטת, שהרי במקומות מספר מצאנו כי מספר הפסוקים המינימלי לפרשה הוא שלשה פסוקים, כגון בעלייה לתורה.

⁴¹ כך כתב הרב מאיר מאזוז בהגותו לספר נכח השלחן הנד"מ (לרב שאול בן מוסה כהן, או"ח סי' קלב) אך חזר בו לאחר זמן. ראה מאזוז, הערות, עמ' תתקעד.

⁴² לדעתו (שם), גם בילקוט שמעוני לא מופיע כדבריו: "בדקתי בילקוט ולא חזינא כהאי סימנא דחשיב מזמור 'כאיל' (מזמור מב) ו'שפטני' (מזמור מג) לאחד". הערה זו לא הבנתי. בבדיקה שבדקתי אני אכן מסומנים מזמורים אלו כמזמור אחד.

⁴³ הרב יוסף קאפח (רס"ג) כתב בהערותיו שבכל כתבי היד העתיקים שברשותו מזמורים אלו אחד הם. וראה בהערותיו ליד החזקה לרמב"ם (הלכות חנוכה ג, יב, הערה ל; הל' חמץ ומצה, ח, ה, סי' יג); וכן כתב הרב יצחק רצאבי, עולת יצחק, סי' קמו. החרו אחריהם הרב פנחס קרח (הקדמה) ודוד צדוק (תהלים).

⁴⁴ גם במקצת כתבי יד עתיקים מזמורים אלו מופיעים כמזמור אחד, אך בכתר אר"ן ובכ"י לנינגרד ובתרגום היווני הם שני מזמורים. וראה שורקין, תהילות, עמ' 13.

למזמורים אלו ישנם גם ביטויי לשון משותפים, כגון: "לְעֹנְרְתִי חוֹשָׁה" (ע 2; עא 12); "יִבְשׁוּ וַיִּחַפְּרוּ מִבְּקָשֵׁי נַפְשִׁי" (ע 3) \ "יִבְשׁוּ וְכָלוּ שְׁטָנֵי נַפְשִׁי" (עא 13); "תִּפְצִי רַעְתִּי" (ע 3) \ "מִבְּקָשֵׁי רַעְתִּי" (עא 13; 24).

יתר על כן, מזמור ע' הוא כמעט תעתיק מדויק של סיום מזמור מ', וכך ייתכן שהמשורר השתמש במזמור ע' (סוף מזמור מ') להקדמה למזמור ע"א ולא כמזמור עצמאי (וראה עוד להלן בפרק ה). גם עמוס חכם (תהלים, עמ' תכא) בפירושו ראה במזמורים אלו מזמור אחד מחמת תוכנם המשותף וציין: "ויתכן שהיו במקורם מזמור אחד שנחלק מאוחר יותר לשני מזמורים".

אלא שעדיין יש להקשות על דרך זו כדרך שהקשה הרב מאזוז (לעיל סוף סעיף א5) מהמובא בתלמוד (ט, ב): "מאה ושלוש פרשיות אמר דוד, ולא אמר הללויה עד שראה במפלתן של רשעים, שנאמר: 'יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם ברכי נפשי את ה' הללויה'" (תה' קד 35). לפי הנאמר בתלמוד, מזמור "ברכי נפשי" הוא מזמור ק"ג, ואילו למסורת תימן הוא מזמור ק"ב. אלא שנוסח זה המובא בתלמוד אינו מוחלט ויחיד, ובילקוט שמעוני (תהלים תתסב) הנוסחה היא: "מאה ושתי פרשיות אמר דוד בספר תהלים ולא אמר בהם הללויה". וכן הנוסח בויקרא רבה (ויקרא ד):

ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יוחנן אמר מאה ושניים⁴⁵ מזמורים אמר דוד ולא חתם בהם "הללויה", עד שראה במפלתן של רשעים שנאמר 'יתמו חטאים מן הארץ וגו'" (תה' קד 35).

7 א-ב, קיד-קטו, קטז-קיז

הצעה זו הביא רבי ידידיה שלמה רפאל (מנחת שי, עמ' שלא) בהסתמך על הגמרא בברכות (מזמורים א-ב); כמה ספרים שמצא בהם אין "לא לנו" (קטו) תחילת מזמור ושכ"כ רד"ק (קטו 1); ספר קדמון נוסף שמצא ובו "הללו את ה' כל גוים" (קיז) אינו תחילת מזמור אלא דבוק עם המזמור שלפניו (קטז).

אולם קשה לקבל הצעה זו, וכמו שכבר נזכר לעיל (סעיף א1), שמוכח מדברי הרמב"ם שמזמור קי"ז הוא ראש פרק (מאזוז, קמ"ז, עמ' שיב).

8 א-ב, קיד-קטו, קיז-קיח

השערה זו העלה הרב מאזוז,⁴⁶ וכבר נתבארו דבריו לעיל בסעיף א1. אולם נראה שהוא עצמו לא כתב זאת אלא על דרך ההשערה בלבד, וכמו שסיים שדברים אלו סותרים את דברי הגמרא שממנה עולה כי מזמור קי"ח הוא תחילת פרק.⁴⁷ ולעיל (שם) הבאנו ראיות רבות המוכיחות שלא ניתן לחבר את מזמור קי"ח למזמור שקדם לו או למזמור שאחריו.

9 א-ב, קיד-קטו, קלו-קלז

הרב שלמה חלעלמא (מרכבת המשנה, הל' חנוכה ג, יג, עמ' שנח) הציע לצרף את המזמורים א-ב; קיד-קטו; קלו-קלז. לצירוף מזמורים א-ב הסתמך על דברי הגמרא בברכות (הנזכרת לעיל), ולצירוף מזמורים קיד-קטו הסתמך על המובא במסכת סופרים וברמב"ם שנזכרו לעיל (סעיף א1). לדעתו, מאחר שבתלמוד נאמר שמזמור "ברכי נפשי" הוא מזמור ק"ג, בהכרח שצמד המזמורים הנוספים שאותם יש להצמיד הם ממזמור זה ואילך. וזה לשונו:

⁴⁵ בנוסח שלפנינו כתוב "קכ מזמורים", וכתב ר"ה שפשוט הוא שזה משגגת המעתיק, שנתחלף לו אות ב' באות כ' לקורבת תמונתם וכן הוא הנוסחה בויקרא רבה המדויק. וזה שלא כדברי ר"ש בובר שכתב שאין ספק שהיה כתוב קד, והמדפיס טעה באות ד שהיא ה'. ראה כל זה אצל שורקין, תהילות, עמ' 20.

⁴⁶ מאזוז, הערות, עמ' תתקעד-תתקעה; הנ"ל, קמ"ז, עמ' שיא-שיג.

⁴⁷ וכך כתב בסוף דבריו [נתנם בתוך סוגריים מרובעים]: "מיהו בגמרא סוכה לה, ב משמע קצת דהודו לה' הוא תחלת הפרק ולא כל הפרקים שלפניו ע"ש... ועכ"פ מוכח התם דהודו לה' הוא תחלת הפרק שלא כדברי הרמב"ם". לא ברור מדוע כתב "משמע קצת", שהרי כך נאמר במפורש באופן שאינו משתמע לשני פנים. וכבר כתבתי לעיל שדברי הרמב"ם עולים עם שיטת הגמרא ואינם סותרים אותה.

והרי פרקי הלל וט"ו שיר המעלות ותהלה לדוד וחמש הללויה הן מזמורים נפרדים, וה"ה בשאר מזמורים אין לפקפק, זולת שבהכרח הלל הגדול (קלו) ועל נהרות בבל (קלו) מזמור אחד... וכשתסתכל אין לך מקום שלישי זולת זה בלבד – שאין על נהרות בבל פרק בפ"ע.

לדבריו, מאחר שחמשת מזמורי ההלל (לאחר שאיחדנו את מזמורים קיד-קטו), חמישה עשר מזמורי שיר המעלות וששת מזמורי ההלל שבסוף הספר הם מזמורים נפרדים שמספרם ברור, מניח הרב שלמה חלעלמא שהמזמורים היחידים שניתן לאחד הם מזמורים קלו-קלז.

נראה שדבריו נאמרו על דרך השערה בלבד, מאחר שקשה לראות בקינת מזמור קל"ז המשך טבעי למזמור קל"ו שכולו הלל, מלבד העובדה שלמזמור קל"ו יש מבנה בעל אינקלוזיו ברור, הפותח בפסוק "הודו לה' פי טוב פי לעולם תסדו" (קלו 1) ומסיים בפסוק "הודו לאל השמים פי לעולם תסדו" (קלו 26) וחזרה קבועה של עשרים ושש פעמים על הביטוי "כי לעולם חסדו". אף לא מצאתי שום כתב יד התומך בהשערה זו.

10 א-ב, קטז-קיז, קלד-קלה(2), קלה(3)-קלו

לזיהוי קמ"ז מזמורי התהלים נדרש גם הרב יחזקאל לנדאו בתשובותיו.⁴⁸ הוא השיב על פי דברי התוספות בפסחים הנ"ל שמזמור קל"ד מחובר עם שני הפסוקים הראשונים של המזמור שאחריו (קל"ה), והמזמור שאחריו מתחיל משם עד סוף מזמור קל"ו. נמצא שמשלשה מזמורים נשארים רק שני מזמורים – קלד-קלה(2), קלה(3)-קלו, בצירוף שיטת התוספות שפרק קיז אינו מזמור עצמאי – "דלא יתכן שיהיה המזמור שני פסוקים". כך לדבריו על מנת להגיע לקמ"ז מזמורים יש לחבר את המזמורים א-ב, קטז-קיז, קלד-קלה(2), קלה(3)-קלו.

אולם מאחר שהצעתו נסמכת על דברי התוספות קשה מאוד לקבל את דבריו. התוספות ביססו את דבריהם על ההנחה "דלא יתכן שיהיה המזמור שני פסוקים". הנחה זו קשה מאוד לקבלה, וכאמור (לעיל, א, 1) בשם המהרש"א. גם יעב"ץ⁴⁹ הקשה על דבריהם: מדוע לרב אחא בר יעקב הלל הגדול מתחיל מהפסוק "כי יעקב בחר לו" (קלד 4) ולא מהפסוק הקודם שלדבריהם הוא ריש פירקא. גם שורקין (תהילות, עמ' 18) הרבה להקשות על דברי בעלי התוספות: א) מהסוגיה (שם) משמע במפורש שאין הללויה באמצע פרק, ולכן בהכרח לומר שפסוק "הללויה הללו את שם ה' וגו'" (קלה 1) הוא ראש פרק; ב) לדעת ריב"ל בעשרה מאמרות של שבח נאמר ספר תהלים (פסחים קיז ע"א) "והכוונה שיש י' מיני מזמורים, וממילא אין לערבם, אלא כ"א מהן סוג בפנ"ע" – "שיר המעלות" (קל"ד) "הללויה" (קל"ה);⁵⁰ ג) מזמור קל"ד פותח ב"הנה ברכו" (קלד 1) ומסיים ב"יברכך ה'" (שם 3), ונראה שמבקש המשורר להתחיל ולסיים בברוך – וזהו מאפיין מובהק של פתיחה וסיום של אותו מזמור; ד) כל דברי התוספות בנויים על ההנחה שאין מזמור של שני פסוקים ועל כך שצריכים להיות קמ"ז מזמורים בתהלים. ההנחה הראשונה אינה מוכחת, ומסורת קמ"ז המזמורים יכולה להתבאר אחרת.

יתר על כן, התוספות במסכת סוכה⁵¹ מציינים שישה מזמורים בהלל כראשי פרקים, כולל מזמור קי"ז. וזה לשונם:

וכן כולם (-פי ראשי הפרקים) כגון: "הללויה" (קיג), "בצאת ישראל ממצרים" (קיד), "לא לנו ה' לא לנו" (קטו), "אהבתי כי ישמע ה'" (קטז), "הללו את ה' כל גוים" (קיז), "הודו לה'" (קיח).

⁴⁸ הרב יחזקאל לנדאו, שו"ת נודע ביהודה, מהד' תנינא, קונטרס אחרון סי' קיב. תשובה זו הובאה גם בתשובות תלמידו הרב אלעזר פלעקלס בשו"ת תשובה מאהבה ח"א סי' קיא.

⁴⁹ הרב יעקב בן צבי עמדין, חידושים לש"ס, שם.

⁵⁰ לכאורה טענה זו אינה מוכרחת, שהרי לפי המובא בגמרא (שם) "בעשרה מאמרות של שבח נאמר ספר תהלים: בניצוח, בנגון, במשכיל, במזמור, בשיר, באשרי, בתהלה, בתפלה, בהודאה, בהללויה". הודו (הודאה) ואשרי הן מילות שבח, ושתיהן במזמור ל"ג: "רננו צדיקים בה... הודו לה' בכינור... אשרי הגוי אשר ה'".

⁵¹ סוכה לה, ב, ד"ה מכאן.

ב. איחוד מזמורים ופיצול אחרים

דרך נוספת שהוצעה לזיהוי קמ"ז המזמורים היא לחבר יותר משלושה מזמורים וכנגדם לפצל מזמורים אחרים. מצינו בזה שתי דרכים:

1) א-ב, מב-מג, ע-עא, עח (1-37), עח (38-72), קיג-קיה (חמישה מזמורים)
 הרב וולף היינדהיים (מנין, עמ' תצט) הציע לראות בחלוקת המזמורים שבילקוט שמעוני דפוס ראשון (סאלוניקי רפ"א) את החלוקה "האמיתית לפי קבלת רבותינו ז"ל". במהדורה זו חולקו המזמורים לקמ"ז מזמורים בלבד, וזאת דעתו:

המדפיס הזה בהיותו נאמן רוח העתיק הדברים כמו שמצאם רשומים בכתב יד הגאון המחבר, אלא שהמדפיסים שאחריו בראותם חלוקה אחרת ממה שהיא נהוגה אצלנו, חשבוה לטעות והשמיטו הסימנים וכיוונו לתקן תקון גדול, ותקונם קלקולם (שם, עמ' תצח).

בחלוקת הילקוט של מהדורה זו חוברו חמישה זוגות מזמורים: א-ב; מב-מג; ע-עא; קיד-קטו; קטז-קז, ופוצלו שניים: ע"ח (1-37; 72-38); קי"ח (1-4; 5-29). מזמור ע"ח ("משכיל לאסף האזינה עמי תורת") נחלק לשניים מפסוק "והוא רחום" (עח 38) ואילך, ומזמור קיה נחלק לשניים מפסוק "מן המצר" (קיה 5) ואילך.⁵²

אפשרות פיצולו הקדום של מזמור קיה נזכר גם בדברי המאירי (סוף מזמור קי"ט) שכתב: "ויש ספרים שחמישה פסוקים אלו הם סוף מזמור קיה, אלא שבספרים המדויקים מצאנוהו מזמור בפני עצמו". וכן ציין רבי דוד אבודרהם (ספר אבודרהם, סדר ראש חודש), שכתב ש"מן המצר" הוא תחילת מזמור קיה. לדידם ישנם שישה מזמורים בהלל.

אם נניח שחלוקת המזמורים שבמהדורה זו היא חלוקתו של רבי שמעון בעל הילקוט, או כך מצא במדרש תהלים שלפניו,⁵³ הרי לנו עדות לחלוקה קדומה מאוד לקמ"ז מזמורי התהלים. אולם ניתן לפקפק בתקפותה של הנחה זו ולשער שחלוקה זו משקפת מסורת שהייתה נהוגה בסאלוניקי.⁵⁴

2) א-ב, מב-מג, ע-עא, קיד-קטו, קל"ה (א-ב), קל"ה (ג-כא)
 דרך זו הציע שורקין (תהילות, עמ' 17) ותלה את פיצולו הקדום של מזמור קל"ה במובא בתלמוד (פסחים קיז, א):

⁵² על פי החלוקה המובאת שם, מצוינים מזמורים א-ב כמזמור א', מזמורים מב-מג כמזמור מ"א, ומזמורים ע-עא כמזמור ס"ח. מזמור ע"ח ("משכיל לאסף האזינה עמי תורת") נחלק לשניים: חלק ראשון מסומן כמזמור ע"ה ומפסוק "והוא רחום" (עח 38) ואילך הוא מזמור ע"ו. מחבר הילקוט אף פותח את דרשתו למזמור זה בביטוי "זהו שאמר הכתוב", ביטוי המצוי אצל מחבר הילקוט בפתיחת דרשתו לכמה מהמזמורים. ששת מזמורי ההלל (קיג-קיה) מחולקים בילקוט שמעוני לחמישה בלבד (קיא-קטו): מזמור קי"ג הוא מזמור קי"א; מזמורים קיד-קטו הם מזמור קי"ב; מזמורים קטז-קז הם מזמור קי"ג, מזמור קי"ח פסוקים א-ד הוא מזמור קי"ד, ומזמור קי"ח פסוקים ה-כט (החל מ"מן המצר") הוא מזמור קט"ו. גם מזמור קי"ח נחלק לשניים: חלק ראשון מסומן כמזמור קי"ד, ומפסוק "מן המצר" (קיה 5) ואילך מסומן כמזמור קט"ו.

⁵³ כפי שסבר הרב שילוני (מבוא, עמ' יז, אות ז): "אין ספק שבעל הילקוט מצא חלוקה זו במדרש תהלים שהיה לפניו והכניסה לתוך ילקוטו".

⁵⁴ גם שורקין (תהילות, עמ' 14, 16) הסתייג מהנחה זו. לדבריו, אין לראות בזה חלוקה שהייתה מקובלת למחבר ילקוט שמעוני שחי מאות שנים קודם לכן, אלא לחלוקה שהייתה מסורה וקיימת לבני סלוניקי. לדעתו, אין לאמץ את חלוקת מזמור ע"ה לשניים, מאחר שייחכן שהמדפיסים הושפעו מחלוקת הסדרים, שלפיה סדר י"א שבתהלים מתחיל מפסוק "והוא רחום", ויודע שמדרשי ארץ ישראל רבים מיוסדים על הסדרים הנזכרים, ואפשר שמשום כך פתח בו הדרשן בביטוי "זהו שאמר הכתוב". "ובכלל ידוע שהסדרים בכל המקרא אינם תואמים הפרשיות פתוחות וסתומות". ועוד, שפסוק זה הוא חציים של פסוקים בתהלים (קידושין ל, א), "גם מו"ו המוסיף ד'והוא רחום", ומענין המזמור, מבואר שכולו אחד" (עמ' 16). וראה הימן, ילקוט, עמ' 14. עדויות על סימוני מזמורים בתהלים שנמצאו בגניזה הקהירית ראה שילוני, שם, הערה 80.

אמר רבי יהושע בן לוי: בעשרה מאמרות של שבח נאמר ספר תהלים: בניצוח, בנגון, במשכיל, במזמור, בשיר, באשרי, בתהלה, בתפלה, בהודאה, בהללויה. גדול מכולן הללויה, שכולל שם ושבח בבת אחת.

אמר רב חסדא: "הללויה" סוף פירקא, רבה בר רב הונא אמר: "הללויה" ריש פירקא... אמר רב חנין בר רבא: הכל מודים "בתהלת ה' יזכר פי ויברך כל בשר שם קדשו לעולם ועד" (מזמור קמה) "הללויה" דבתריה ריש פירקא... ו"שעומדים בבית ה'" (מזמור קלה) הללויה דבתריה ריש פירקא.

עולה מדברי הגמרא ש"הללויה" יכול להיות בתחילת מזמור או בסוף מזמור, ושלדעת רב חנין הכול מודים ש"הללויה" המובא לאחר פסוק "שעומדים בבית ה' בחצרות בית אלהינו" (קלה, ב) הוא ראש פרק. מעתה יש לומר שמזמור קל"ה נחלק לשני מזמורים: פסוקים א-ב ופסוקים ג-כא.

ג. קמ"ז מזמורי דוד והשאר מאחרים

שיטה שלישית במניית קמ"ז מזמורים היא למנות רק כמה מן המזמורים ולהשמיט אחרים. בשיטה זו מצינו שתי דרכים:

1. קמ"ז מזמורי דוד

בפירושו למסכת סופרים כתב הרב נוימבורג (נחלת יעקב טז, יא) בשם אביו להסביר את הפער בין קמ"ז מזמורים שעליהם העיד ריב"ל ובין מניין המזמורים שבנוסחנו. לדברי אביו, ריב"ל אמר שדוד כתב קמ"ז מזמורים משום שלא ייחס לדוד את כתיבת המזמורים שכתבו אסף, הימן וידותון שהיו בימיו. ואף שבכלל קמ"ז המזמורים ישנם מזמורים רבים שאמרו זקנים אחרים ולא דוד, הרי מאחר שאלמלא דוד "אפשר שנשתכחו לכך מייחסם כולם לדוד חוץ מן הג' שהיו בימיו".⁵⁵ הסברו לא התקבל על רבים מהעוסקים בסוגיה זו, וכמו שכתב החיד"א (כסא רחמים, טז, יא) על דבריו: "ומה שתירץ אין לו שחר". וכן העירו הרב דוד קאהן,⁵⁶ והרב מאיר מאזוז, שכתב: "ודברי הנח"י... אינם מספיקים כלל... ובפרט דכמה מזמורים בתהלים איכא לאסוף והימן וידותון וא"כ בצרי להו טובא".⁵⁷

2. קמ"ז מזמורים קדמונים

בדרך דומה הלך עומר דור⁵⁸ וטען שהמספר קמ"ז הוא חשבון המזמורים הקדומים שהיו בימי דוד ושלמה בלבד ואינו כולל את המזמורים שכתב עזרא לאחר מכן. דור הסתמך בהשערתו על כתבי היד המובחרים של המסורה – כתר ארם צובא וכ"ל לנינגרד, שבהם החלוקה היא קמ"ט מזמורים (ראה לעיל הערה 5), ומזמור קט"ו הוא המשכו של מזמור קי"ד, ועל מדרש שה"ש רבה (ד, ד), שבו מובא שעזרא הוא אחד ממחברי הספרים:

עשרה בני אדם אמרו ספר תהלים, אדם הראשון ואברהם, משה ודוד ושלמה, על אילין חמשה לא איתפלגון. אילין חמשה אחרנייתא מאן אינון? רב ורבי יוחנן, רב אמר: אסף והימן וידותון ושלשה בני קרח ועזרא; ר' יוחנן אמר: אסף והימן וידותון אחד, ושלשה בני קרח אחד, ועזרא.

⁵⁵ באותה דרך היה מי שתירץ שיש להשמיט שלושה מזמורי חורבן שלא דוד כתבן: "והמצרף ח"א בקש לכוון קמ"ז מזמורים והסיר ג' מזמורים המורים על חרבן, וזה טעות כי דוד ידע את החורבן" (פינפער, מסורת, עמ' 43). דרך דומה הזכרנו כבר לעיל (הערה 2) בשם בעל ספר מגלה עמוקות, "שיעקב אע"ה חבר קמ"ז מזמורי תהלים. ודוד השלים לק"ן מזמורים".

⁵⁶ קאהן, מזמורים, עמ' קסא; הנ"ל, אברהם יגל, עמ' רד-ריד.

⁵⁷ מאזוז, הערות, עמ' תתקעד.

⁵⁸ מתוך מאמר בנושא ששלח אליי בדוא"ל. המאמר לא פורסם.

על פי המובא במדרש, רב ורבי יוחנן מודים שעזרא הוא אחד ממחברי המזמורים. לדעת דור, בתקופת עזרא התחברו המזמורים קכ"ו, קל"ז, העוסקים בגלות בבל ושיבת ציון,⁵⁹ ולדעתו, קמ"ז המזמורים הם המזמורים הקדומים שנכתבו עד תקופת דוד ושלמה, ועליהם נוספו לאחר זמן מזמורים קכ"ו, קל"ז, ופוצלו לאחר מכן המזמור קיד-קטו.

דעה זו מעניינת ויפה, אלא שישנם עוד מזמורים רבים שניתן לטעון שהם מאוחרים לתקופתו של דוד, כגון מזמורים מ"ב, מ"ג, ע"ט, פ"ה, פ"ט. ויש שראו בזיהוי עזרא כאחד ממחברי המזמורים טעות סופר של המעתיקים, ובמקומו זיהו את מלכי צדק כאחד המחברים.⁶⁰

ד. קמ"ט מזמורים

באחת מתשובותיו נדרש הרב אלעזר פלעקלס לעניין זה וכתב (תשובה מאהבה, ח"א קיא):⁶¹

אבל להיות עולה מספרי מזמורי תהלים לעומת שנותיו של יעקב את זה לא אוכל לכוון. ולא עוד, אלא שגם רבותינו בעלי תוספות סתמו ונקטו הדברים... ודבריהם סתומים וחתומים.. ואפילו אם נאמר כדעת רז"ל (ברכות ט, ב) 'אשרי האיש' ו'למה רגשו' חדא פרשה היא עדיין חסר שתיים.

אמרתי אחכמה בחכמה ודעת וחשבון והיא רחוקה ממני... ועל צד הדוחק רציתי ליישב עפ"י מ"ש המהרש"א בחי"א אל⁶² מה דאז"ל (יבמות מ"ט, ב) "את מספר ימיך אמלא אלו שני דורות זכה כו" וכו' המהרש"א: אמלא בגימטריא ע"ב כי שנות אדם שבעים שנה מלבד יום שמת בו ויום שנולד בו והקב"ה ממלא שנותיהם של צדיקים מיום ליום ויום אחד בשנה חשוב שנה.

אף שגם דבריו סתומים וחתומים כתב הרב זביחי לבארם:⁶³

כשם שחזינו דקרינן דימי האדם שבעים שנה, אבל באמת הם שבעים ושניים שנה, כי היום הראשון ללידתו של האדם הוא נחשב לשנה אחת, וכן נמי האחרון של האדם הוא נחשב לשנה אחת, א"כ חזינו דהיום הראשון והאחרון של האדם הם ב' שנים בפני עצמן, א"כ ממילא אף דאמרו חז"ל דשנותיו של יעקב אבינו היו קמ"ז שנה, מכל מכל⁶⁴ לפי הדברים האמורים שנוסיף את היום הראשון והיום האחרון א"כ נמצא דחי קמ"ט שנה, א"כ לפי זה אייתי שפיר דיש מזמורים בספר תהלים כנגד שנותיו של יעקב אבינו, כי מה שאמרו חז"ל... היינו בלא היום הראשון והאחרון, אבל עם היום הראשון והאחרון אכן יש בו קמ"ט... ובאמת ספר התהלים יש בו מזמורים כנגד שנותיו של יעקב אבינו ע"ה.

⁵⁹ דור מאריך להוכיח שמזמורים אלו התחברו בתקופת הגלות ושיבת ציון וטוען שאף נכתבו באופן שמדגיש את תקופת חיבורם על מנת להבדילם מקמ"ז המזמורים הקדומים. רעיון איחור מזמורים מסוימים אינו חדש, ובין היהודים ציון לראשונה על ידי רבי משה אבן ג'יקטילה (נפטר בערך ב-1080), כפי שציין לכך ראב"ע בפירושו לתהלים (כגון: מב, מז, קב). ואולם המעיין בנוסח הסורי של תהלים יגלה כי בכותרות למזמורים מוזכרים לא אחת העולים מבבל, המשיח ועוד. לדוגמה, מזמור קכ"ו (הוא קכ"ז אצלנו "שוא שקד שומר"), נפתח: "כד פנו דין עמא מן בבל ושריו למבנא מדינתא וביתא דמריא", וכו' (כאשר יצאו העם מבבל והחלו לבנות את העיר ואת בית ה').

⁶⁰ ראה חידושי הרד"ל (שם) לרבי דוד בן יהודה לוריא (1798-1855).

⁶¹ הרב אלעזר פלעקלס, פראג 1754-1826, תלמידו המובהק של הרב יחזקאל לנדאו, מחבר הספר "נודע ביהודה".

⁶² נראה שצ"ל: "על".

⁶³ הרב פנחס זביחי, תהלים, עמ' קטז-קיו; הנ"ל, פז רב, בראשית, עמ' רלד-רלה, הערה ד.

⁶⁴ נראה שצ"ל "מקום".

על פי דבריו, כוונת הרב אלעזר פלעקלס לומר שישנם קמ"ט מזמורים בתהלים, אך ריב"ל קבע שבתהלים ישנם מזמורים כמניין שנותיו של יעקב אבינו, היינו קמ"ט מזמורים – מאחר שיעקב חי קמ"ז שנים שלמות, ועוד שתי שנים – אחת כנגד יום הלידה ואחת כנגד יום הקבורה. אולם לכאורה דבריו אינם עולים בקנה אחד עם דברי המדרש, שבו נוקט ריב"ל במפורש שישנם קמ"ז מזמורים כנגד קמ"ז שנותיו של יעקב: "אמר ר' יהושע בן לוי... פעם אחת מצאתי ספר אגדה, וראיתי בו... מאה וארבעים ושבעה מזמורים שבספר תהלים, כנגד שנותיו של יעקב". מלבד זאת גם המהרש"א, שעליו הסתמך הרב פלעקלס, לא הוסיף על שנות הצדיקים אלא שנה אחת בלבד כנגד יום הפטירה שבו מתחילה שנה חדשה. וזה לשונו של המהרש"א (שם):

ונראה הא דלא כתיב 'מספר שנותיך אמלא' משום כיון דמיום ליום הוא הרי באותו יום מתחיל שנה אחרת, כדמיון במשה שנולד בו' באדר פלו לו ק"ך שנה בו' אדר, דבו' באדר מתחיל שנת קכ"א, אבל אמר דהשנים מלאים מיום ליום באותו חודש. וקרא ד'את מספר ימיך אמלא' רמז גם לזה, ד'אמלא' בלא אלף הראשונה שהיא לשימוש, מספרו, א, כי שנות האדם ע' שנה וע"א הם שנותיו של אדם במילואם שמת ביום שנולד שמתחיל בו ביום שנת, א דיום אחד בשנה חשוב שנה".

מעתה גם לדברי המהרש"א יש למנות ליעקב קמ"ח שנים. נראה שהרב פלעקלס עצמו הסתייג מן הפירוש שהציע וכמו שסיים בסוף תשובתו.⁶⁵

ה. השמטת המזמורים הכפולים

לאחר סקירת מגוון הדרכים שהוצעו למניין קמ"ז מזמורי התהלים אבקש להציע דרך אחרת: בין מזמורי תהלים ישנם שלושה מזמורים שהם העתק כמעט מדויק של מזמורים אחרים: מזמור נ"ג הוא העתק של מזמור י"ד; מזמור ע' הוא העתק של סיום מזמור מ'; חציו הראשון של מזמור ק"ח זהה לחציו השני של מזמור נ"ז, וחציו השני של מזמור ק"ח זהה לחציו השני של מזמור ס'. אם נניח שכל המזמורים הכפולים לא נמנו במניין מזמורי התהלים, יוותרו קמ"ז מזמורים בלבד. אלא שהנחה זו אינה עולה בקנה אחד עם דברי התלמוד (ברכות ט, ב) שהובאו לעיל, המציינים את איחודם הקדום של מזמורים א-ב, ושהובאו כאפשרות ראשונה על ידי רובן המכריע של ההצעות.⁶⁶ אם נרצה להשוות הצעה זו עם דברי התלמוד, נראה שיש צורך להבחין בין מזמור שנכפל או נכתב שוב רק לשם הקדמה למזמור אחר ואין למנותם במניין המזמורים, ובין מזמור חדש בעל משמעות אחרת, אף שהוא צירוף של שני מזמורים אחרים, ועל כן יש למנותו במניין המזמורים. כלומר יש להבחין בין מזמור נ"ג, שהוא תעתיק כמעט מדויק של מזמור י"ד, ועל כן אין למנותו במניין המזמורים, ומזמור ע' שהוא תעתיק של מזמור מ' ומשמש הקדמה בלבד למזמור ע"א, ועל כן אין למנותו במניין המזמורים, ובין מזמור ק"ח שהוא מזמור חדש ושלם ועל כן יש למנותו במניין המזמורים, אף שהוא זהה לשני חצאי מזמורים אחרים.

למזמור ע-עא נוסף מזמור מ' להקדמה בלבד, אך עיקר המזמור הוא מזמור ע"א. כותרת המזמור היא "למנצח לדוד להזכיר" (ע, א), לאחר מכן נוספה הקדמה של חמישה פסוקים, ואחריהם מובא עיקר המזמור בעשרים וארבעה פסוקים שבהם מתפלל המשורר שיצילהו ה' מאויביו.⁶⁷ גם מזמור ק"ח, שהורכב משני חצאי מזמורים, מקבל בהרכבתו משמעות חדשה שלא הייתה קיימת בהרכבים הקודמים שלו. במזמור זה אין דומיננטיות למזמור נ"ז יותר משיש למזמור ס', ומטרת

⁶⁵ "יען אין הדברים נראים להעלותם לשם גבוה ולא יעלו לריח ניהוח, הכ"ד תלמיד קטן שאינו נראה כגדול ולא הגיע לפלגות ראובן ים התלמוד אין עמדי ותום אין בי ואין לי לשמי התפארת זולת כבוד רבי אשר מנעורי גדלני כאבי מימי היותי באבי ה' אהובי ומחבבי ואשתחיה ארצה. ה'ק' אלעזר פלעקלס החובק"ק ג"ט ואגפ' יע"א".

⁶⁶ למעט בעלי הגישה השלישית, המובאת בפרק ג', ולפיה יש להשמיט שלושה מזמורי חורבן.

⁶⁷ כמוכן אפשר לטעון גם את ההפך, שמזמור ע' צורף לסיום התפילה של מזמור מ' והשתלב יפה בהקשרו (בריגס, תהלים, עמ' xxxiv).

איחודם ומיקומם לאחר מזמור ק"ז היא לתת לו משמעות חדשה.⁶⁸ אפשרות צירוף זו עולה בקנה אחד עם גרסת הגמרא בברכות, שמזמור "ברכי נפשי" הוא מזמור ק"ג (וראה לעיל, א, סוף סעיף 7).

סיכום

במאמר זה נסקרו ונדונו כל אחת מחמש הגישות לאפשרות מניית קמ"ז המזמורים שעליהם העיד ריב"ל. נראה שאפשר לסכם ולקבל רק שתיים מהשיטות: הדרך הראשונה והדרך האחרונה. על פי הגישה הראשונה, המזמורים שיכולים לבוא בחשבון ושיש כתבי יד התומכים באפשרות חיבורם הקדום הם א-ב, ט-י, מב-מג, ע-עא, קיד-קטו. לגישה האחרונה שהצעתי אני אין צורך לחפש כתבי יד התומכים בכך.

⁶⁸ אמנם הפרשנים נתנו טעמים אחרים למשמעות השימוש החוזר באותם פסוקים מפרקים אחרים, אולם נראה שהסבר זה משכנע יותר: שבמקומו החדש יקבל משמעות אחרת של המשך תיאור הגאולה העתידה על השמחה שבה והתמודדות עם קשייה. השערה נוספת היא של בריגס (תהלים, עמ' xxxiv) הטוענים כי במזמורים נ"ז ו-ק"ח ובמזמורים ס' ו-ק"ח שימש מזמור קדום ששובץ בכל אחד משלושת המזמורים.

	ביבליוגרפיה
א"מ איזראעל, ילקוט המאירי, ברוקלין תשמ"א.	איזראעל, ילקוט אייספלד, מבוא
O. Eissfeldt, <i>The Old Testament: An Introduction</i> (trans. P.R. Ackroyd), Oxford 1966	
J. Elbaum, "Yalkut Shimoni", <i>Encyclopaedia Judaica</i> 16, Jerusalem 1971, columns 707-709	אלבאום, ילקוט
ח' אשל, "מזמורים שאינם בנוסח המסורה המתועדים במגילות ספר תהלים שנמצאו בקומראן", בתוך: מ' קיסטר (עורך), מגילות קומראן, ירושלים תשס"ט, עמ' 209-224.	אשל, מגילות
C.A. Briggs & E.G. Briggs, <i>Psalms I - A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Psalms</i> , I.C.C., Edinburgh 1906-1907	בריגס, תהלים
W. Bloemendaal, <i>The Headings of the Psalms in the East Syrian Church</i> , Leiden: E.J. Brill, 1960	בלומנדל, הכותרות
ג' ברין, "הספרות המזמורית", בתוך: צ' טלשיר (עורכת), ספרות המקרא: מבואות ומחקרים, ירושלים תשע"א, עמ' 355-370.	ברין, הספרות
דונש הלוי בן לברט, ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבינו יעקב תם, בתוך: ארבעה ספרים נפתחים, מהדורות צבי פיליפאוסקי, לונדון ועדינבורג, 1855, ד"צ ירושלים תשמ"ז.	דונש, ספר תשובות
ו' היינדהיים (הרוו"ה), "מנין מזמורי ספר תהלים לפי קבלת רבותינו ז"ל", תהלים עם פירוש משולב ומשובץ יסוד מלכות, ירושלים תשנ"ה.	היינדהיים, מנין
ד' הימן, "מבוא", מקורות ילקוט שמעוני, ירושלים תשכ"ה.	הימן, ילקוט
א' וולף, ספר מה שהיה הוא שיהיה, ירושלים תש"ס.	וולף, ספר
פ' זביחי, פז רב, בראשית, ירושלים תשס"ט.	זביחי, פז רב
הנ"ל, ספר תהלים השלם המבואר והמדויק עטרת פז, ירושלים תשס"ו.	זביחי, תהלים
י"מ זילבר, בים דרך, ירושלים תשע"ב.	זילבר, בים דרך
הרב חיים יוסף דוד אזולאי, חומת אנך, תהלים, מהד' יהדות, ירושלים תשמ"ו.	חיד"א, חומת אנך
הנ"ל, כסא רחמים, מהד' וידבסקי, ירושלים תשס"ג.	חיד"א, כסא רחמים
הנ"ל, כסא רחמים, פירוש על מסכת סופרים, מהד' וידבסקי, ירושלים תשס"ג.	חיד"א, כסא רחמים
ע' חכם, ספר תהלים (דעת מקרא), ירושלים תש"מ.	חכם, תהלים
ש' חלעלמא, מרכבת המשנה, הוצאת מכון באר אברהם ירושלים, תש"ס.	חלעלמא, מרכבת המשנה
א' חפוטה, באר אברהם, פתח תקוה תשנ"ט.	חפוטה, באר
מ"מ טאוב (האדמו"ר מקאליב), סידור שמע ישראל קול מנחם, בני ברק תש"ן.	טאוב, סידור
הרב ע' יוסף, מאור ישראל, ח"ב, ירושלים תשנ"ו.	יוסף, מאור ישראל
I. Yeivin, "The Division into sections in the Book of Psalms", <i>Textus</i> 7 (1969), pp. 76-102	ייבין, החלוקה
י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה.	ייבין, מסורת
הרב יחזקאל לנדאו, שו"ת נודע ביהודה, מהד' תנינא, ירושלים תשכ"ט,	לנדאו, נודע ביהודה
ד"צ ורשא תר"מ.	
מ' מאזוז, "הערות שונות", אור תורה יא (תשמ"ח), עמ' תתקעד.	מאזוז, הערות

- מאזו, קמ"ז
 הנ"ל, "מאמר קמ"ז מזמורי תהלים", בתוך: תהלים עם ביאור אמת קנה, בני ברק תש"ס.
 מרצבך, עלה יונה
 נוימבורג, נחלת יעקב
 סגל, מבוא
 סובלאסקי, כנסת הגדולה
 סרנה, מבוא
 סרנה, תהלים
 פינפער, מסורת פלעקלס, תשובה מאהבה
 פרנקל, קרבן העדה
 צדוק, תהלים
 קאהן, אברהם יגל
 קאהן, מזמורים
 קאפח, חיון
 קאפח, קמ"ז
 קאפח, רמב"ם
 קאפח, רס"ג
 קורמן, מבוא
 קירקפטריק, מבוא
 קצנלנבוגן, רישומים
 קרח, תהלים
 קריג, תהלים
 רפאל, מנחת שי
 רצאבי, עולת יצחק
 שורקין, תהילות
 שילוני, מבוא
 שניאורסון, תהלים
- הרב ד' פרנקל, קרבן העדה, בתוך: תלמוד ירושלמי מסכת שבת, ד"צ ירושלים תשס"ב.
 ד' צדוק, תהלים, מכון פעולת צדיק, בני ברק תשס"א.
 הרב ד' קאהן, אברהם יגל יצחק ירנן: הרצאות ומאמרים, ניו יורק תש"ס.
 הרב ד' קאהן, "מספר המזמורים שבתהלים", אוהל דוד, ב, ניו יורק תשמ"ז.
 י' קאפח, רבי יוסף חיון, "הפירוש לתהלים – המהדורה המדעית", בתוך: הנ"ל, הפירוש לתהלים של רבי יוסף ב"ר אברהם חיון: ניתוח הדרך הפרשנית בצירוף מהדורה מדעית מבוארת של מבחר מזמורים, עבודה לתואר שלישי, רמת גן תשע"א.
 י' קאפח, "קמ"ז מזמורי התהלים", מורשתנו יח (תשס"ח), עמ' 29-44.
 הרב י' קאפח, משנה תורה לרמב"ם, זמנים, מהד' קאפח, ירושלים תשמ"ו.
 הנ"ל, תהלים עם תרגום ופירוש הגאון רבינו סעדיה בן יוסף פיומי, ירושלים תשכ"ו.
 א' קורמן, מבוא לתורה שבכתב ושבע"פ, תל אביב תשל"ב.
 A.F. Kirkpatrick, *Psalms, The Cambridge Bible for Schools and Colleges*, Cambridge 1910, "Introduction", pp xi-cxii.
 הרב מ"ל קצנלנבוגן, "רישומי המסורה בסופי פרשות התורה וספרי התנ"ך", סיני קכו-קכז (תשס"א), עמ' יז-סה.
 פ' קרח, "הקדמה", תהלים נוסח תימן (מהד' מחפוד), בני ברק תשס"ב.
 P.C. Craigie, *Psalms 1-50, W.B.C, Waco, Texas* 1983
 ש"י רפאל מנורצי, מנחת שי, בתוך: הרב מאיר מאזו, תהלים אמת קנה, בני ברק תש"ס.
 י' רצאבי, שו"ת עולת יצחק, ב, בני ברק תשמ"ט.
 י"מ שורקין, תהילות ישראל קמ"ז מזמורי תהלים, ירושלים תשס"ג.
 י' שילוני, "מבוא", ילקוט שמעוני, מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ב.
 הרב מ"מ שניאורסון (הרבי מלובביץ'), ספר תהלים אהל יוסף יצחק עם פירוש תהלות מנחם, ברוקלין תשס"ו.